

FILOSOFIA

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

Sonia Reverter-Bañón

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

Mª José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Joana GALLEGO AYALA, directora de l'Observatori per a la igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

MARIA OLIVELLA QUINTANA, directora del Grup d'Igualtat de Gènere, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec · 12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-05889-1 · DL: CS 1051-2018

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	8
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
03. PROPOSTES GENERALS PER INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	11
04. BONES PRÀCTIQUES	14
Continguts	15
1. Assignatures de la matèria de Teoria del Coneixement	15
2. Assignatures de la matèria de Filosofia Política i Social	16
Avaluació	18
Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents	20
Mètodes docents	22
05. RECURSOS DOCENTS	25
Textos de referència per introduir-se en la reflexió sobre la filosofia des de la perspectiva crítica de gènere	25
Textos sobre metodologia, per facilitar alumnat i professorat la reflexió sobre el perquè és important la perspectiva de gènere en el pensament	26
Textos per a constituir un corpus filosòfic no sexista per portar-lo a pràctica en tallers a classe	27
Pel·lícules que mostren trajectòries de dones filòsofes que han contestat el patriarcat	27
Documentals sobre com fer filosofia no sexista	27
Blocs i webs sobre dones i filosofia	28
Xarxes socials	28

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	30
07. EINES DE CONSULTA	33
7.1. Webgrafia	33
7.2. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere	33
08. PER A APROFUNDIR	35
8.1. Bibliografia de referència	35

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes. D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re)produïdes.

D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que assegurin que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball bianual 2016-2017 del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. En una primera fase, l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquest informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Així, en una segona fase, s'ha elaborat el recurs *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra). En conjunt, s'han elaborat onze guies, incloent-hi entre una i quatre guies per àmbit de coneixement, que s'han encarregat a professores expertes en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES:

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

Teresa Cabruja Ubach, M. José Rodríguez Jaume i Tània Verge Mestre,
coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

Sonia Reverter-Bañón, professora de la Universitat Jaume I, recull en aquesta guia un ampli ventall de recomanacions per introduir la perspectiva de gènere en la docència de la filosofia. A través de la docència oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i les relacions socials, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica així com perseguim posar en pràctica la participació i l'esperit crític. Com es posa de manifest en aquesta guia, sense una reflexió sobre els biaixos de gènere que poden estar presents en l'exercici de la nostra docència el professorat pot contribuir a reforçar i perpetuar la desigualtat de gènere.

Per aquest motiu, la guia comença amb una discussió dels aspectes que marquen la **ceguesa al gènere** de les disciplines treballades en aquesta guia i les seues implicacions (segon apartat). En aquest sentit, s'assenyala el paper que ha tingut la filosofia al llarg de la història en la caracterització de les dones com a éssers inferiors i en la consideració de les qualitats masculines com a qualitats pretesament universals.

A continuació la guia desenvolupa diferents eines per tal d'ajudar el professorat a realitzar una docència sensible al gènere. D'una banda, s'ofereixen **propostes generals** per incorporar la perspectiva de gènere en la docència (tercer apartat). D'altra banda, es presenten propostes concretes per introduir la perspectiva de gènere a la docència en les disciplines esmentades. S'ofereix un seguit de **bones pràctiques** que comprenen continguts, avaluacions i metodologies docents en l'educació i la pedagogia (quart apartat). La guia també inclou diferents **recursos docents** (cinquè apartat) i proporciona indicacions sobre com el professorat pot ajudar l'alumnat a incorporar la **perspectiva de gènere en la recerca**, especialment en els TFG o TFM (sisé apartat). Així mateix, es recullen diferents **eines de consulta**, com pàgines web i enllaços a guies docents, que poden servir d'exemple (seté apartat), i s'ofereix una bibliografia de referència **per a aprofundir** en el procés de reflexió sobre com impartir una docència sensible al gènere (vuité apartat).

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

La ceguesa al gènere dins l'àmbit de la filosofia, tant en relació a la recerca com a la pràctica professional, té implicacions molt rellevants per a la concepció i el desenvolupament del que entenem com a humanitat. La cerca d'allò universal, com a objectiu principal de la filosofia, ha suposat una concepció de l'ésser humà amb unes qualitats determinades. Al llarg de la seua història la filosofia ha tendit a presentar un subjecte aparentment universal que en realitat s'identifica amb allò masculí. Òbviament, això és una gran contradicció: pretén ser universal però sols els homes estan inclosos. Aquesta permanent contradicció és l'error més important del pensament filosòfic occidental.

L'equiparació entre allò universal i allò masculí s'ha fet argumentant la inferioritat de les dones. Un exemple clar és el d'Aristòtil (*Política* 1252a), qui considerava que, per motius biològics, les dones són inferiors als homes. Altres autors com Kant i Rousseau reclamaven il·lustració i educació, però només per als homes. Les dones havien d'educar-se per a ser callades, obedients, submises, modestes i castes. Aquests prejudicis van marcar durant segles la idea filosòfica de la debilitat consubstancial al sexe femení i han produït un pensament antropocèntric i patriarcal que s'utilitza com a font de legitimació de les desigualtats.

L'exclusió de les dones ha permès, al mateix temps, una negació de tot allò que conforma els aspectes adjudicats a la feminitat i a l'experiència de vida de les dones; és a dir, fonamentalment la cura i totes les tasques vinculades a la mateixa: tendresa, preocupació pel benestar de l'altri, compassió, paciència, responsabilitat, atenció, escolta, afecte, empatia, o gratitud. La cultura filosòfica dominant ha esdevingut així una cultura interessada en aquells aspectes, aptituds i habilitats humanes contraposades a la feminitat, i per tant a la cura. És, doncs, una cultura que valora el sentit de la vida en aspectes com la racionalitat lògica i instrumental, desproveïda d'aspectes emocionals i sentimentals. La conseqüència més important ha estat la creació de teories filosòfiques que reflexionen sobre la racionalitat més «pura» possible, fugint d'allò que la puga «embrutar». Tota aquesta argumentació ideològica, encara que pretesament filosòfica, s'ha fet, a més, recolzant-se en dubtoses teories biològiques, com les del mateix Aristòtil, considerat l'iniciador de la biologia com a disciplina, que argumenten que les diferències sexuals són l'origen de les diferències socials. D'aquesta manera, s'ha inferit que, si les dones són diferents biològicament, han de ser diferents en les capacitats i aptituds.

Avui dia els arguments biològics sobre la inferioritat de les dones i la seua suposada menor capacitat de racionalitat no tenen cap consistència. Es tracta d'arguments fraudulents amb un clar interès de dominació i de sosteniment de la desigualtat de gènere. Per posar uns exemples, podem citar Aristòtil, per a qui les dones són «varons fallits»; a Tomàs d'Aquino, qui parla de les dones com éssers inacabats que no conformen un vertader ésser humà; a Schopenhauer, per a qui les dones tenen una «instintiva» i «indestructible tendència a mentir»; o a Nietzsche, per a qui les dones són éssers «febles, malalts, mudables i inconstants». Les neurociències actuals, per citar les últimes investigacions científiques, no han pogut demostrar de forma concloent la diferència sexual en la cognició humana que és, en definitiva, la que podria importar des del model filosòfic il·lustrat i modern que identifica l'ésser humà en la seua capacitat racional.

La crítica filosòfica encetada per les teories feministes a partir dels anys 50 i de forma massiva des de la dècada dels anys 80 ha servit per realitzar una despatriarcalització del pensament i conformar una nova concepció del que s'entén per raó, la qual ja no potser considerada ni exclusiva dels homes, ni tan lògica i apartada de les emocions com la filosofia occidental ha pretès al llarg de la seua història.

Tant homes com dones tenen la capacitat d'enraonar, d'emocionar-se i d'expressar-se. Conforme s'ha anat desvelant la relació de gènere en la construcció del subjecte filosòfic, la raó s'ha interpretat des d'una visió menys lògica i instrumental. Raó i emoció ja no són enteses com dos àmbits humans diferenciats i quasi irreconciliables. Avui sabem que raó i emoció treballen conjuntament i són, a més, aspectes humans que no es poden assignar de forma exclusiva a homes o a dones.

En el camp de la reflexió filosòfica la concepció patriarcal de l'ésser humà ha implicat una visió esbiaixada d'allò que som com humans, del què és la realitat i el coneixement. La conseqüència ha estat una interpretació centrada principalment en una racionalitat obsessionada pel domini, per l'interès egoista i per la productivitat (entesa cada cop més des d'una visió absolutament mercantilista). Despatriarcalitzar la filosofia com a camp d'aprenentatge, recerca i desenvolupament professional implica no sols integrar les dones i les relacions de gènere en la professió sinó també discutir els conceptes filosòfics des d'un angle que permeta superar les visions que sovint condueixen a comportaments opressius amb altres éssers humans, altres éssers vius, la natura i el planeta. Com ja va dir el filòsof François Poulain de la Barre a finals del segle XVII «el feminisme és un veritable test de filosofia, d'honestedat epistemològica i d'autoexigència ètica i cultural».

03. PROPOSTES GENERALS PER INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

La filòsofa Hannah Arendt (*De la historia a la acció*n, 1995) ens va dir que el problema amb una manera autoritària de construir el saber històric i filosòfic consisteix en mostrar com a necessari i causal allò que sols és contingent i que respon a una lògica de dominació i relació instrumental amb el món. El patriarcat, com a sistema de dominació que organitza la vida i el coneixement en desigualtat de les dones envers els homes és una mostra clara d'aquest tipus de construcció de coneixement. Les conseqüències que el patriarcat produeix amb aquesta mena d'«epistemologia de la ignorància», com l'anomena Nancy Tuana (*The speculum of ignorance*, 2006), són tan evidents com tràgiques: invisibilització de la producció femenina, negació de possibilitats d'aprenentatge i creació de cultura a les dones, menyspreu de la identitat femenina i de tot coneixement produït per les dones, pèrdua constant de sabers diversos o frustració de biografies no-normativament adaptades al patriarcat.

La pèrdua de sabers i coneixements ha estat aclaparadora en l'àmbit de les ciències humanes, i molt especialment en el camp de la filosofia. La filosofia, per ser un àmbit de coneixement que depèn en gran part de l'experiència així com de la interpretació i la intersubjectivitat humana, està més exposada a estructures culturals i socials que són precisament les que permeten aquestes experiències i interpretacions. Per això, quan el paradigma patriarcal ha començat a caure, l'àmbit de la filosofia també ha estat un àmbit sensible a introduir amb certa rapidesa els canvis socials que la perspectiva de gènere ha comportat. Es tracta d'un nou marc d'interpretació que ens permet no sols recuperar les veus i els sabers silenciats, sinó organitzar i produir els coneixements d'una altra forma. És a dir, amb un compromís amb la igualtat, la diversitat i la justícia social.

Aquest marc ens imposa la necessitat de mirades crítiques als pilars que conformen el pensament patriarcal. Entre ells el pilar més important ha estat la naturalització de les diferències, com la teoria feminista ha criticat repetidament; és a dir, la confusió entre allò que som com a éssers humans i allò que les societats construeixen en termes de categories humanes per a organitzar-se, ja siga la raça o ètnia, la sexualitat, la classe social o el gènere. Aquestes categories, vinculades a un determinat sistema de poder, s'utilitzen per dominar, subjugar i finalment distribuir els béns materials i immaterials en les societats, creant així desigualtats i injustícies. El terme gènere ha estat (i segueix sent) un dels eixos més contundents i més difícils de deconstruir. Per què? Precisament per haver estat na-

turalitzat; és a dir, per haver estat pensat com si fos una essència humana que no depèn de voluntats o poders humans. Ha estat vinculat al sexe biològic de manera que es confon contínuament l'un amb l'altre i això ha permès mantenir la idea que homes i dones són diferents. Es manté erròniament la creença que el sexe biològic imposa normes d'actuació i experiències de vida.

Aquest pilar del patriarcat va ser desmuntat per Simone de Beauvoir el 1949 a la seua obra *El segon sexe*: «la dona no neix, es fa». La qüestió serà, per tant, entendre com la dona arriba a ser subjecte subordinat i oprimint o, com Beauvoir diu en termes filosòfics, com esdevé «alteritat absoluta». És, per tant, necessari introduir en la reflexió filosòfica una explicació clara que ens permeta entendre que sexe i gènere són dos conceptes diferenciats: el sexe és allò biològic i el gènere és la construcció cultural i social que fem en educar i socialitzar a les persones segons un model de feminitat i de masculinitat. La filosofia al llarg de la seua història ha mostrat una confusió constant d'aquests dos conceptes, fet que ha permès naturalitzar allò que és construït per les cultures patriarcales: s'ha pensat que la diferència biològica causa diferències respecte als rols i capacitats de les persones. En un escenari patriarcal de menyspreu d'allò femení (diferència biològica) s'ha passat a menysprear tot allò vinculat a les dones (gènere o diferència construïda per la cultura). Això conforma el que es coneix a la teoria feminista com a sistema sexe/gènere i que ha acabat per ser un «sistema de supremacia masculina» que regeix a totes les societats conegudes i que es basa en el control masculí dels sectors claus dels poders econòmic, polític, religiós, militar i també filosòfic.

En un escenari igualitari no podem confondre sexe i gènere i no assumirem que les diferències biològiques o sexuals es puguen interpretar com a desigualtats culturals i socials, error que han repetit autors tan diferents com Aristòtil, Kant o Nietzsche, per exemple. Per evitar aquest error podem citar algun dels pocs exemples de filòsofs que alertaven contra aquest prejudici: Poulain de la Barre, un cartesià feminista del segle XVII, afirmava que les idees sobre la diferència dels sexes i sobre la necessitat d'excloure les dones de l'àmbit públic eren «el més arrelat dels prejudicis» i que els mateixos filòsofs queien en aquest prejudici perquè ni tan sols consideraven pertinent tractar la qüestió.

Per aquest motiu, en la disciplina filosòfica haurem de recuperar coneixements i noms propis de dones al llarg de la història de la filosofia i el pensament i dur a terme una tasca d'anàlisi crítica respecte els cànons de funcionament d'aquesta parcel·la de coneixement. El cànon, o conjunt de normes i principis amb què es regeix la filosofia, està carregat d'androcentrisme; obligant així a veure, apren-

dre, pensar, i inclús sentir, que allò masculí és el que conforma el subjecte hegemònic, i per tant, el vertader ésser humà que serveix d'eix per a fer i concebre el coneixement racional i filosòfic. De fet, fins i tot el llenguatge que fem servir per pensar i crear sabers i coneixement està tramut en aquesta concepció androcèntrica i patriarcal del subjecte home com l'únic subjecte legítim des del que conceptuar, pensar i construir la realitat. Un exemple d'aquestes normes és el que s'entén tradicionalment com a debat filosòfic, al qual se li exigeix un alt grau d'abstracció, precisament per a poder ser universal, objectiu màxim de la reflexió filosòfica. Ja en la Grècia clàssica era important aprendre l'oratoría com a art d'expressar un coneixement abstracte. Però sols alguns homes tenien reconegut el dret d'aprendre a expressar-se i a enraonar filosòficament per poder intervenir en l'espai públic on es decideix el repartiment dels poders. El mateix concepte de «logos», origen innegable de la filosofia occidental, neix vinculat a una forma andrògina i sexista d'entendre el pensament.

En aquest sentit, cal utilitzar una pedagogia feminista que done visibilitat a la producció de coneixement dels diferents grups oprimits, com ara les dones o els grups no heterossexuals (que és el patró vinculat a la separació per gèneres dels éssers humans). La idea principal d'una pedagogia feminista en el camp de la filosofia té com a objectiu principal construir i recuperar sabers de forma no jeràrquica; és a dir, atenent a la idea que no hem de caure en la temptació de conformar un subjecte hegemònic que s'alce com a subjecte universal (quant a característiques humanes i ideals). Es tracta, per tant, d'ensenyar a l'aula a reconèixer i apoderar els coneixements filosòfics que ens duguen a una comprensió de l'ésser humà tan completa i diversa com siga possible. D'aquesta manera, el pensament podrà ser més fructífer a l'hora d'abonar el terreny perquè puguen aparèixer noves solucions als problemes actuals de la humanitat.

Es important, en aquesta pedagogia, fer conscient l'alumnat de la tasca crítica que representa l'aprenentatge i la investigació en el camp de la filosofia, des-fent-se d'estereotips de masculinitat/feminitat. Cal educar en la idea que no som sols estudiants del passat o d'allò ja produït, sinó creadors dels coneixements que poden transformar tant la visió del passat com de les estructures que permeten el present i el futur; ara amb un compromís implicat en la creació de respostes front a les injustícies i les desigualtats.

04. BONES PRÀCTIQUES

Els estudis en el camp de la filosofia introdueixen normalment la capacitat crítica com un dels seus objectius més importants. Aquesta guia parteix de la base que no hi ha forma de desenvolupar aquesta capacitat crítica sense desfer-se dels prejudicis de gènere que impregnen la producció de coneixement humanístic i filosòfic, des dels seus orígens remots fins l'actualitat. En aquest sentit, la perspectiva de gènere haurà de ser necessàriament introduïda com una competència transversal entre les diferents assignatures i mòduls de les diverses disciplines filosòfiques. Així, tant si ensenyem/aprenem història de la filosofia, ontologia, epistemologia, filosofia política, antropologia filosòfica, estètica o ètica, necessitem proposar-nos com a objectiu bàsic interrogar-nos sobre qüestions concretes en relació al gènere. Això afecta, per tant, les competències instrumentals cognitives, com la capacitat de reflexió, la capacitat d'anàlisi i síntesi; les competències instrumentals metodològiques, com la resolució de problemes; les competències interpersonals individuals, com el raonament crític, el compromís ètic o la capacitat d'adaptació a noves situacions; les competències interpersonals socials, com el reconeixement de la diversitat i la multiculturalitat, el tractament de conflictes o la capacitat de negociació; les competències sistèmiques d'organització, com la capacitat d'aplicar coneixements; les competències sistèmiques d'emprenedoria, com la creativitat; o les competències sistèmiques d'assoliment, com el lideratge. Totes les competències generals esmentades més les competències específiques estan en bona mesura relacionades amb l'objectiu de preparar i incentivar l'estudiantat de filosofia perquè jugue, com estableix el *Libro Blanco para el Grado de Filosofía de l'Agència Nacional d'Avaluació de la Qualitat i Acreditació* (ANECA), «un paper determinant en la configuració i vertebració d'un espai europeu constituït sobre bases de tanta projecció com són el pensament racional crític, la llibertat de consciència o el reconeixement de la dignitat i de drets dels éssers humans, a més de la gènesi i el desenvolupament de la ciència moderna i de la tecnologia a ella associada». Renovar avui dia aquest paper significa adequar-lo a les característiques de la societat actual, i això implica necessàriament la introducció de la perspectiva de gènere.

És important tenir en compte que segons la descripció que fa l'ANECA els graduats i les graduades en filosofia són «professionals del coneixement», entenent-se com a «persones capaces d'analitzar, avaluar i ponderar críticament argumentacions tan de caràcter teòric com de caràcter pràctic, i de construir-les». Aquestes capacitats avui dia, i en un escenari de proclamació de drets humans i d'igualtat generalitzada i consensuada de forma àmplia en la majoria de societats, impli-

quen necessàriament la inclusió de les dones i de la perspectiva de gènere en la construcció de coneixement, en els sistemes de pensament i en l'argumentació filosòfica.

L'objectiu serà, per tant, no sols poder veure en quina mesura els coneixements estan tramats per les relacions de gènere, sinó poder treure a la llum les estructures que han permès i permeten, encara actualment, seguir pensant, crear, escriure, llegir o parlar des d'un a priori que col·loca a uns éssers humans en una precarietat i en un desapoderament que els deslegitima, a ells/elles i als seus possibles sabers.

Com a exemple de desenvolupament de les competències esmentades haurem d'interrogar-nos constantment pels altres, els que no hi són: qui són els/les que no estan en el pensament? Qui són els/les que no estan en els processos de reflexió sobre el que som i el que volem? Qui són els/les que no apareixen als manuals d'història de la filosofia? Qui són els/les que no tenen paraula ni autoritat com a referents del pensament en els diferents processos que la història ens explica? L'objectiu, però, no serà reescriure la història lineal en una nova història que vaja sumant progressivament els grups invisibilitzats, els subalterns. L'objectiu és entendre com s'ha disciplinat (normalitzat) l'àmbit de la filosofia. És a dir, entendre que s'ha fet integrant sabers que neguen altres sabers. Tan important és desenterrar aquests sabers i subjectes negats com anar creant un nou espai per a la filosofia amb un coneixement crític que ens permeta allunyar-nos d'un coneixement filosòfic adotzenat, que acaba ell mateix sense més funció cultural i social que transmetre i repetir les idees, missatges i sabers de les ideologies passades o del moment.

Continguts

A continuació oferim diferents exemples de com la perspectiva de gènere es pot integrar en el contingut de les assignatures de filosofia.

1. Assignatures de la matèria de Teoria del Coneixement

ANECA ens diu que el seu contingut és l'estudi del coneixement humà en els seus diferents àmbits (epistemològic, ontològic, comunicatiu): la seua constitució, validesa i límits. Com exemple agafarem l'àrea d'epistemologia. Aquesta estudia els principis, els fonaments, l'extensió i els mètodes del coneixement humà. Una epistemologia sense biaix pel gènere haurà d'estudiar les circumstàncies que roden la producció del coneixement. Usualment, i des de la filosofia presocrà-

tica, s'ha separat el vertader coneixement o *episteme* de la mera opinió o *doxa*. Aquesta separació ha estat entesa normalment de forma que implicava que el coneixement o *episteme* no comporta ni opinió ni ideologia. Això, com sabem avui, està en crisi. La reflexió filosòfica del segle xx accepta que el coneixement no és neutral, ni tampoc podem parlar d'una ontologia transcendental des de la qual erigir un subjecte universal que s'identifica amb una raó universal i neutral respecte de circumstàncies històriques i culturals. Si el coneixement patriarcal es legitimava en un subjecte cognoscent aliè a les seues condicions corporals, culturals i històriques, ara sabem que aquest subjecte es legitimava en la ideologia patriarcal que imposava un subjecte concret, l'home, i les seues circumstàncies concretes (blanc, heterosexual, de classe apoderada, etc.), com si fos un subjecte neutral i únic portador de la raó pura i el coneixement vertader. La importància del cos en el discurs filosòfic del segle XX junt amb la recuperació de les circumstàncies de vida del subjecte (sexe/gènere, sexualitat, classe, creences, religió, etc.) han compelsat a l'epistemologia a revaloritzar les propostes de corrents filosòfics com l'hermenèutica o la fenomenologia, les quals ens obliguen a prendre com a essencial el punt de vista que sosté que no hi ha possibilitat de coneixement neutral, ni coneixement que pugui desfer-se de la mirada i de les experiències de l'observador/a. El subjecte que coneix està «subjecte» precisament a un cúmul de circumstàncies vitals i històriques que influeixen sobre el coneixement. La categoria de sexe/gènere és una de les circumstàncies de vida que més pes ha tingut i té sobre la vida humana, de tal forma que el que s'ha entès com a «vertader coneixement» ha estat normalment proposat des d'una categoria concreta de sexe/gènere –la masculina/home. En el segle XXI, si volem mantenir la divisió entre *episteme* i *doxa*, coneixement i opinió, serà necessari partir de la idea d'un subjecte «situat», és a dir condicionat per les seues circumstàncies de vida. La distinció entre aquests dos conceptes filosòfics romandrà essencialment en la incorporació de la intersubjectivitat com a eina per a fer valer un coneixement filosòfic (*episteme*) front l'opinió (*doxa*). Autors i autores contemporànies com Michel Foucault o Seyla Benhabib entre altres, des de diferents posicionaments filosòfics, ens permeten fer aquesta crítica i renovar l'epistemologia per fer front a aquests reptes.

2. Assignatures de la matèria de Filosofia Política i Social

ANECA ens diu que el contingut d'aquestes assignatures és «la reflexió filosòfica sobre la sociabilitat humana, la naturalesa dels fenòmens polítics i socials, i les principals teories polítiques». Serà fonamental, per tant, estudiar la relació entre l'individu i la societat, analitzant aspectes com el poder, les lleis, el govern, els

drets, la propietat, la llibertat, la igualtat i la justícia. Aquests conceptes han estat normalment pensats en l'àmbit de teories filosòfiques que no tenen en compte les diferències de sexe/gènere. Serà necessari, per tant, fugir de plantejaments on el punt de partida siga un subjecte universal, que aparentment siga tan neutral, que realment no prenga en consideració les circumstàncies històriques i de vida que envolten aquests conceptes. Així, tradicionalment s'ha entès que «l'estat» és precisament el concepte que articula la relació entre individu i comunitat. Des de la perspectiva de gènere, cal entendre l'estat no només com allò oposat al parentiu i la família; implica comprendre'l com l'organització social, política i econòmica conformada per institucions que regulen la vida en societat, inclús de forma coactiva si és menester.

Resulta important veure la maniobra que suposa la separació de *polis-genos* (estat-parentiu) i les conseqüències que té en relació al paper d'homes i dones a l'estat. És també interessant incloure una reflexió sobre la separació clàssica entre l'esfera pública i l'esfera privada, la qual s'ha fet servir per a separar les atribucions que homes i dones tenen en la societat. D'aquesta manera, s'ha correlacionat per una banda polis-esfera pública-homes, i per l'altra genos-esfera privada-dones; creant així una estructura que permet, no sols la separació dels gèneres, sinó l'opressió de l'últim eix. Com a exemple docent a utilitzar a l'aula en relació a aquest debat es pot recuperar el mite d'Antígona de Sòfocles, on ja es proposa una lectura de la política que no desvincula els dos conceptes, sinó que aprofundeix en la relació innegable entre els mateixos. Quan Antígona desafia les normes de l'estat per enterrar el seu germà posa en crisi la mateixa distinció entre estat i parentiu. I en el seu exemple podem veure com la separació de les esferes pública i privada s'ha traçat sobre la separació dels sexes. L'esfera pública és l'espai de les lleis, l'estat, la raó, la deliberació política i el sexe masculí; i l'esfera privada és l'espai de la família, el parentiu, la passió, les emocions i sentiments, i el sexe femení. Una mirada nova i no sexista a la filosofia política haurà de qüestionar aquestes dicotomies.

Un altre exemple en la matèria de Filosofia Política i Social (també present en la matèria d'Història de la Filosofia) és el debat sobre el concepte de ciutadania. En la idea establerta en l'actualitat d'educar per a contribuir a conformar un Estat democràtic i igualitari cal ensenyar a reflexionar filosòficament sobre el sentit del que això significa. És en aquest marc de pensament crític que el feminisme esdevé un instrument molt valuós a l'hora de desemmascarar els privilegis que s'amaguen darrere les pràctiques culturals tradicionals. A les assignatures sobre ciutadania serà imprescindible, en conseqüència, començar amb una descons-

trucció del mateixos conceptes de ciutadania, drets i democràcia. Per exemple, en explicar el concepte de «contracte social» que està a l'origen de les societats modernes explicarem que aquí resideix l'inici d'una nova societat civil i una nova forma de dret polític. Això explica la relació de l'autoritat de l'Estat i de la llei civil, i també explica la legitimitat del govern civil modern en tractar la nostra societat com si hagués tingut origen en un contracte. A partir d'aquest model s'entén que les relacions socials lliures tenen una forma contractual. Doncs bé, com ha assenyalat Carole Pateman (1995), el contracte originari és un pacte no només social, sinó també sexual-social; on la part sexual del pacte ha estat silenciada. La tesi és que la història del pacte social és una història sobre el dret polític com a dret patriarcal o sexual; és a dir, referit a un poder que els homes exerceixen sobre les dones.

El contracte social es basa en la idea que els habitants de l'Estat de naturalesa canvien les inseguretats de la llibertat natural per una llibertat civil, que és protegida per l'Estat. En la societat civil la llibertat és universal, i tots els ciutadans gaudeixen la mateixa situació civil i poden exercir la seua llibertat. No obstant això en aquesta «usual» interpretació no s'esmenta que hi ha molt més en joc que la llibertat de la ciutadania. Pateman ens indica que la dominació dels homes sobre les dones i el dret d'aquells a gaudir d'un igual accés sexual a les dones és un dels punts clau en la signatura del contracte original. Per això, mentre que el contracte social és una història de llibertat, el contracte sexual és una història de subjecció i subordinació. El contracte original constitueix així simultàniament la llibertat i la dominació, la llibertat per als homes i la subjecció per a les dones. Per aquest motiu, la diferència sexual és una diferència política, doncs és la diferència entre llibertat i subjecció, entre ser lliure i ser dominada. Explicar el contracte social d'aquesta forma crítica ajuda a comprendre com es manté l'ordre patriarcal en societats modernes.

Avaluació

Una avaluació sensible al gènere a les diferents assignatures de filosofia ha de tenir en compte, en primer lloc, la capacitat d'utilitzar un llenguatge que no incorpore el subjecte masculí com universal. Més enllà d'utilitzar un llenguatge no sexista, el coneixement filosòfic requereix una constant reflexió crítica. Això es tradueix en una exigència clara a l'hora d'incorporar una mirada no androgènica o patriarcal quan es realitzi una reflexió a mode d'assaig o examen. L'alumnat haurà de mostrar la seua habilitat per posar en dubte teories o propostes filosòfiques que assumeixen un subjecte i una raó universals. A l'hora d'avaluar serà

pertinent apreciar els intents de l'alumnat per replantejar conceptes des d'una mirada feminista o no androcèntrica. Aquesta motivació és convenient que s'incentive amb fórmules d'avaluació que permeten la reflexió oberta, amb expressió d'interrogants i dubtes i amb qüestionaments eficaços que puguen conduir l'alumnat a estadis de comprensió superior, és a dir, a un raonament veritablement crític que pose en dubte les pròpies conviccions.

Si bé la filosofia avança característicament a base de preguntes, a la manera d'un diàleg socràtic, no serà ja pertinent forçar que aquestes preguntes siguin de caire merament teòric o abstracte. Entenem que com la situació, les circumstàncies culturals i històriques i les diferències són cabdals per entendre els conceptes, serà necessari avaluar tant la capacitat de referir a situacions concretes com la de fer grans abstraccions. L'avaluació hauria de tenir en compte les dues capacitats, ja que mantenir-nos a un sol nivell reflecteix una greu mancança en la comprensió filosòfica. Per exemple, tan important és incorporar la veu de les dones filòsofes en un període determinat de la història de la filosofia, com comprendre l'estructura de pensament que ha impedit la seua presència a la filosofia.

Al mateix temps, és important que l'aprenentatge de la filosofia es realitze de forma que comporte un compromís ètic per a l'acció. Tot i que normalment s'ha entès la filosofia com un àmbit quasi exclusivament de reflexió teòrica, la capacitat d'aplicar els coneixements per resoldre conflictes i problemàtiques és una de les competències bàsiques dels estudis de filosofia. Aquesta capacitat va de la mà d'un compromís ètic que és el que pot motivar l'acció. Aquest compromís ètic amb la igualtat de dones i homes és important que també es valore a l'aprenentatge de l'alumnat. Com a suggeriment, una forma de valorar aquest compromís és motivant l'alumnat a anar més enllà de la simple exposició. Freqüentment, en els estudis de filosofia es demana que s'exposen les teories en diàleg les unes amb les altres, contrastant, per exemple, l'argumentació sobre el concepte de «raó» que donen autors tan diferents com Kant i Hegel, o sobre el concepte de «coneixement» que donen autors com Descartes i Hume. És en aquest contrast que l'estudiant s'obliga a argumentar, aprenent així no sols les diferents teories dels autors contraposats, sinó a argumentar de forma autònoma. Així avaluem tant el coneixement de les teories i autors/es, com la capacitat d'enraonar i argumentar filosòficament. El que es proposa aquí és incloure l'interrogant del model (igualitari o no) des del qual les diferents teories i autors han proposat pensar conceptes com els esmentats, raó i coneixement. És a dir, Kant i Hegel pensen i argumenten ben distintament sobre com concebre la raó, però quin model de subjecte tenen quan defineixen el concepte de raó? Ambdós autors parteixen, de

fet, d'un model semblant de subjecte: masculí, blanc, occidental, d'una classe social determinada. Realitzar aquest exercici implica situar-nos en un punt on ens hem d'enfrontar directament amb l'autor i les seues teories i conceptes. No sols aprenem a confrontar o fer dialogar un autor amb un altre, una teoria amb un altra, sinó que entrem en debat directament amb l'autor, realitzant un vertader exercici filosòfic de qüestionament des del concepte matriu d'igualtat. En aquest sentit, no sols avaluem l'alumnat pel que fa a coneixement d'autors, teories, conceptes i capacitat d'argumentar sinó també en la seua competència per interrogar tot això des del concepte d'igualtat com a principi rector. Perquè la igualtat no és una teoria, és una pràctica. Per això, portar a terme aquest tipus d'activitats i avaluació motiva un aprenentatge actiu que va incorporant la importància de la igualtat en la reflexió filosòfica. Si aquest aprenentatge es combina amb una exigència a l'alumnat perquè ho relacione amb testimonis reals del context històric de l'autor estudiat o de l'actualitat, tindrem l'oportunitat d'avaluar també la capacitat crítica i el compromís ètic amb la igualtat.

Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

El paradigma organitzador de l'ensenyament de filosofia ha estat centrat tradicionalment en: a) la classe magistral; b) els grans textos filosòfics com a models de pensament acabat; i c) la dissertació per escrit. És necessari desenvolupar mètodes d'ensenyament més actius per incorporar la perspectiva de gènere, ja que és un aspecte innovador que no es troba en els textos filosòfics tradicionals. Així, es fa necessari tenir en compte l'argumentació de l'alumnat en les seues diferents formes: classe dialogada, exposició, i treball en grup. Això comporta organitzar les dinàmiques docents atenent a pràctiques filosòfiques que es vinculen directament amb els nous escenaris que la realitat actual planteja. L'objectiu més important d'aquest ensenyament és que l'alumnat aprenga a «pensar per si mateix», filosofar com a mètode per construir un pensament propi que pugui esdevenir en una visió crítica i transformadora del món. Aquesta mena de «cultura filosòfica» s'anirà construint a l'aula amb l'exposició a problemàtiques reals, sent la desigualtat de gènere una de les més persistents. Així, doncs, el paradigma clàssic organitzador de la docència que hem anomenat al principi haurà de completar-se, com assenyala Tozzi (2007, 2008), amb el paradigma democràtic-discutidor i amb el paradigma praxeològic-ètic. L'objectiu del paradigma democràtic serà intentar aprendre amb una pretensió democràtica. D'aquesta forma, la inclusió de la perspectiva de gènere als ensenyaments filosòfics es concep com una educació per a la ciutadania. La idea que està a la base és que la democràcia,

com a règim polític, té la necessitat d'una ciutadania reflexiva; és a dir, resistent a les desviacions, sempre possibles, de la democràcia, com ara les desigualtats per gènere. Per altra banda, l'objectiu del paradigma praxeològic-ètic és orientar-se reflexivament en l'acció, esforçant-se en la clarificació i jerarquització dels valors. En aquest paradigma l'atenció se centra en la praxis, en l'acció; tractant d'aprendre a actuar, i no sols a pensar, d'acord amb uns valors. Entre aquests valors el de la igualtat és un valor de primer ordre en les societats democràtiques en les que vivim i aprenem.

Afegir el paradigma democràtic i el paradigma ètic als altres paradigmes clàssics (classe magistral, textos filosòfics clàssics i dissertació) és una forma d'assegurar que la inclusió de la igualtat en el procés d'ensenyament-aprenentatge de la filosofia aferme un dels objectius més importants en els estudis del grau de filosofia: comprendre el món per a transformar-lo (com va dir Marx). En sintonia amb el que estem dient, la millor modalitat organitzativa de l'ensenyament de la filosofia amb perspectiva de gènere serà la que combine la classe teòrica amb les classes pràctiques. Per tal de visualitzar les diferències, un element clau per a la comprensió i visualització d'aspectes identitaris invisibilitzats fins ara, serà necessari lectures i explicacions teòriques que comporten la necessitat de debat amb els textos. Les classes teòriques d'explicació de les teories o sistemes de pensament s'haurien de combinar amb classes pràctiques de diàleg amb les teories i textos, tot plantejant dilemes morals per aprendre a clarificar i jerarquitzar valors. I finalment amb seminaris-tallers on l'alumnat haja de reflexionar sobre casos concrets que posen en dubte principis i teories establertes com a «legitimades». La importància en els estudis de filosofia de la interpretació, la intersubjectivitat i aprenentatge a través del diàleg farà necessari que la dinàmica docent contemple espais amb dinàmiques de comunicació molt obertes, i sense prejudicis de cap tipus. És fonamental, per tant, vigilar especialment les pre-concepcions en referència al sexe/gènere i sexualitat, donat que estan naturalitzades inclús en el llenguatge, tant quotidià com filosòfic.

Sent l'objectiu més important de la filosofia revisar críticament el que som i el que pensem, cal promoure l'autocrítica com a eina docent essencial. A banda de les classes teòriques, les classes pràctiques de diàleg obert, i els tallers-seminaris d'estudi de casos i experiències concretes, és interessant demanar l'alumnat que realitze pràctiques que poden consistir precisament en una autoanàlisi que revise la seua comprensió i expressió dels conceptes filosòfics en relació als prejudicis més comuns al voltant del sexe/gènere i sexualitat. Aquest exercici constant d'autoanàlisi ajuda a millorar la reflexió filosòfica i a ser més consci-

ent de les relacions de poder de gènere i domini existents. Aquesta comprensió pot significar el compromís ètic necessari per canviar les realitats injustes. Així, doncs, una pedagogia filosòfica feminista comporta una revisió constant –que és al final part clau– del pensament filosòfic, dels sistemes de creences i valors. Els coneixements assolits, per més erudits, amples i abstractes que siguem, deixaran empremta en les nostres eleccions i valoracions quotidianes.

Mètodes docents

El mètode docent per excel·lència en filosofia és el diàleg, amb l'objectiu d'aprendre a pensar críticament. El mètode dialògic, d'intercanvi de reflexions, de preguntes, expressió de dubtes, respostes, etc. ha de tenir com a primer nivell de reflexió crítica el qüestionament dels preceptes bàsics que defineixen el domini de la filosofia i els valors que li són propis. Des de l'aprenentatge de la filosofia com espai d'igualtat de homes i dones serà prioritari fer una reflexió crítica al voltant del cànon filosòfic. Com que aquest no és neutre, en el diàleg s'haurà de deixar clar que tampoc és innocent ni objectiu i que molt sovint els cànons estan impregnats de prejudicis sexistes.

En el diàleg és imprescindible que professorat i alumnat siguem capaços d'examinar el subtext de gènere que apareix a les diferents teories i reflexions filosòfiques. Les marques de sexe/gènere envaeixen els textos i argumentacions filosòfiques, i són generalment el suport de les exclusions de les dones. Per aquest motiu, el mètode docent haurà d'incidir en l'aprenentatge de l'atenció plena als arguments i les paraules, tant per desfer prejudicis com per poder ser creatius a l'hora de proposar argumentacions que no caiguen en exclusions o minoritzacions. El desenvolupament de la capacitat crítica permetrà formular alternatives normatives lliures de prejudicis de sexe/gènere.

És important saber guiar l'alumnat pels llocs que permeten el desvetllament d'argumentacions falses i creences acrítiques en relació als prototips d'home/dona i masculí/femení, o heterosexual/homosexual. En aquest sentit, es pot conduir de forma que tota pregunta provoqui una altra pregunta. Per exemple: si preguntem com entén Kant la llibertat, no sols serà pertinent esperar que responguen el que Kant mateix diu; sinó que serà transformador demanar que l'alumnat vagi més enllà i s'interrogue sobre qui pot i qui no pot exercir la llibertat. Simultàniament, això ens porta a una altra pregunta: per què si algunes persones no poden exercir la llibertat Kant la vincula a la llei universal? És que hi ha possibilitats diferents de ser lliure, amb nivells de llibertat diferenciada segons la identitat? Però si és així,

per què la filosofia kantiana parla d'un subjecte universal? No és una contradicció? O és que estem en un discurs ideal? En el món ideal de Kant, hi ha igualtat?

En la reflexió filosòfica és important utilitzar un llenguatge no sexista, no sols per buscar una fórmula lingüística que siga integradora sinó per evitar així pensaments i teories esbiaixades que inconscientment ens puguen conduir a repetir estereotips de gènere. Si la cerca d'explicacions generals o inclús universals dels fenòmens humans és un dels objectius primordials de la filosofia, hem de tenir en compte que això no comporte la creació d'estructures i teories de pensament que exclouen individus o grups humans. En concordança amb aquest requisit cal seleccionar temàtiques docents que puguen establir relacions de sentit amb tots els individus i grups humans. L'objectiu ideal en estudiar temàtiques filosòfiques és presentar problemàtiques que ens ajuden a reflexionar sobre la humanitat en la extensió més àmplia possible, indicant, quan siga necessari, si hi ha diferències a tenir en compte en els grups humans. No val, com en altres moments s'ha pogut fer, proposar un «subjecte neutral» que per voluntat de ser universal acabe negant diferències respecte del model proposat. Si hi ha possibilitat de parlar d'un subjecte humà amb capacitat de representació universal es tindrà en compte que aquest subjecte no s'identifica amb cap identitat concreta, ja que això des-legitima ràpidament a aquest universal. Sols tenint en compte l'abast de les diferències humanes podem arribar a un consens sobre el que és un ésser humà en un sentit general o universal.

També haurem de tenir en compte que les temàtiques plantejades en la reflexió filosòfica hauran de ser temàtiques que recullen interessos de tots els grups humans, i no sols d'aquell grup hegemònicament legitimat per una ideologia determinada de poder, com ara la patriarcal. Així, serà necessari integrar qüestions que la filosofia tradicionalment ha exclòs del seu àmbit de reflexió, com la cura, el cos, la sexualitat, relacions familiars o la intersubjectivitat, per exemple. Són interessos trets normalment fora de la filosofia precisament per, suposadament, no estar directament relacionats amb un determinat concepte de racionalitat. Ara sabem que una concepció que separa radicalment la raó de l'emoció i els sentiments no és representant fidedigna de com funcionem els éssers humans. En tenir en compte aquestes recomanacions serà habitual que la problemàtica de la igualtat de gènere aparegui en les reflexions i debats a l'aula. Aquest fet enriquirà el debat i formarà l'alumnat en la importància de la igualtat i la justícia social com element clau de la reflexió filosòfica.

A l'aula serà necessari mantenir un ambient de cordialitat que mostre que la visibilització del gènere no és en cap cas una «guerra de sexes» sinó un deute del

pensament filosòfic al més alt nivell. Una filosofia que integre la perspectiva de gènere és una filosofia que aspira a l'excel·lència. En aquest sentit, serà important que el debat i el diàleg, tant característics de l'ensenyança de la filosofia, puguin fluir respectant el temps i les paraules, i amb una exigència màxima de respecte a les diferències que cadascú pugui relatar. Com a exercici interessant per mostrar la importància de les diferències és convenient fer experiències de canvi de rols, intentant que tant professorat com alumnat es posen al lloc de l'altre/l'altra.

05. RECURSOS DOCENTS

Textos de referència per introduir-se en la reflexió sobre la filosofia des de la perspectiva crítica de gènere

AMORÓS, Celia (1985). *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Anthropos.

Llibre fonamental per veure com disputar la història de la filosofia des del feminisme.

COBO BEDIA, Rosa (1995). *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*. Madrid: Cátedra.

Llibre recomanable per exposar de forma clara com els principis il·lustrats i el discurs de la igualtat cauen en contradiccions absurdes en la majoria dels filòsofs moderns.

FRAISE, Genevieve (1991). *Musa de la razón*. Madrid: Cátedra.

Aquest llibre, en forma d'assaig, serà molt útil per explicar i comprendre el tractament que la democràcia moderna dona a la diferència dels sexes, i poder així mostrar les contradiccions de la Modernitat i de la filosofia i filòsofs moderns. Servirà també per veure les argumentacions de les dones il·lustrades per indicar aquestes contradiccions.

GOSSELIN, Abigail; CHAPLIN, Rosalind i HODGES, Emily (2017). «Bibliography of Feminist Philosophers Writing about the History of Philosophy». Complement al text «Feminist History of Philosophy», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

Text molt útil per tindre llistes bibliogràfiques de filòsofes invisibilitzades al llarg de l'història, i també sobre fer història de la filosofia dels autors i sistemes de pensament clàssics amb perspectiva de gènere.

STUART MILL, John i TAYLOR, Harriet (2000). *Ensayos sobre la igualdad de los sexos*. Madrid: Antonio Machado (traducció catalana a Ela Geminada).

Publicat originalment a 1869 com «El sotmetiment de les dones», és una anàlisi meravellosa de la situació de les dones, així com una crida a l'acció política. Molt útil per veure com des de la filosofia del segle XIX es pot argumentar filòsòficament a favor de la igualtat real i com el context, sense ser favorable, es podia transgredir.

TUANA, Nancy (1992). *Women and the History of Philosophy*. New York: Paragon Press.

Un text clàssic que ofereix discussions feministes plenament accessibles sobre figures clau en la història de la filosofia occidental. Molt recomanable per a la introducció en qüestions de gènere en la història de la filosofia.

VALCÁRCEL, Amelia (1991). *Sexo y Filosofía*. Madrid: Anthropos.

Tracta sobre el sexe com una construcció normativa. Text necessari per dotar la crítica filosòfica a la filosofia patriarcal d'una dimensió política, i per tant, per vincular la teoria i l'acció.

WITT, Charlotte i SHAPIRO, Lisa (2017). «Feminist History of Philosophy», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

Text essencial per veure la crítica feminista al canon filosòfic, als conceptes claus de la filosofia, i a les diferents etapes de la història de la filosofia.

Textos sobre metodologia, per facilitar alumnat i professorat la reflexió sobre el perquè és important la perspectiva de gènere en el pensament

BOSCH FIOL, Esperanza; FERRER PÉREZ, Victoria; NAVARRO GUZMÁN, Capilla i FERRERO BASURTO, Virginia (2008). «La universidad que queremos las feministas»: <http://www.mujiresenred.net/spip.php?article1477>.

Text general que pot servir com a introducció per assentar la importància de la perspectiva de gènere a qualsevol coneixement generat a la universitat i obrir la conscienciació a la necessitat de l'ús de metodologies adequades al respecte.

Eichler, Margrit (1988). *Non Sexist Research Methods. A practical Guide*. Boston: Allen & Unwin.

És una guia que s'ha convertit en un clàssic per mostrar el perquè i el com s'han d'utilitzar mètodes d'investigació no-sexistes.

EICHLER, Margrit (1997). «Feminist Methodology», *Current Sociology*, 45(2): 9-36.

Un article que condensa el debat sobre si hi ha una metodologia feminista o no; i en tot cas perquè és important i necessari per construir coneixement objectiu utilitzar una perspectiva de gènere.

HASLANGER, Sally (2008). «Changing the Ideology and Culture of Philosophy: Not by Reason (Alone)», *Hypatia*, 23(2): 210-223.

Article interessant per analitzar una qüestió rellevant per a l'alumnat com a futurs professionals de la filosofia: té la filosofia problemes amb el gènere?

FRICKER, Miranda (2007). *Injusticia epistémica*, Herder.

Llibre molt citat que revela els aspectes ètics i polítics subjacents en la nostra forma de conèixer i comprendre i aposta per reconduir la nostra conducta epistèmica cap a un terreny de racionalitat i de justícia.

TUANA, Nancy (2006). «The Speculum Of Ignorance». *Hypatia* 21(3): 1-19.

Article que proposa el concepte d'«epistemologia de la ignorància» com a crítica al pensament i a les metodologies patriarcalcs.

Textos per a constituir un corpus filosòfic no sexista per portar-lo a pràctica en tallers a classe

FEMENIAS, María Luisa i SPADARO, María Cristina (2012). «Taller de sensibilización sobre la exclusión de género y mecanismos de inferiorización», a SPADARO, María Cristina i FEMENÍAS, María Luisa, comp. (2012). *Enseñar filosofía, hoy*. La Plata: Edulp.

És un eixemple de taller filosòfic de debat sobre textos d'autors clàssics amb l'objectiu de sensibilitzar sobre la perspectiva de gènere a la filosofia.

PULEO, Alicia H. (2012). «Aplicación pedagógica: textos con guía de lectura», a SPADARO, María Cristina i FEMENÍAS, María Luisa, comp. (2012). *Enseñar filosofía, hoy*. La Plata: Edulp.

Es tracta de textos filosòfics per a debatre, amb una guia de lectura molt útil.

SPADARO, María Cristina (2012). «Taller docente: La perspectiva de género en la filosofía y en su enseñanza», a SPADARO, María Cristina, FEMENÍA, María Luisa, comp. (2012). *Enseñar filosofía, hoy*. La Plata: Edulp.

Es tracta d'un text que explica com organitzar un taller amb perspectiva de gènere en l'ensenyament de la filosofia.

Pel·lícules que mostren trajectòries de dones filòsofes que han contestat el patriarcat

Pel·lícula «The Examined Life», de Astra Taylor, 2008.

Pel·lícula «Ágora», d'Alejandro Amenábar, 2009.

Pel·lícula «Hannah Arendt», de Margarethe von Trotta, 2012.

Pel·lícula «María querida», de José Luis García Sánchez, 2004.

Documentals sobre com fer filosofia no sexista

- Vídeo sobre patriarcat post-modern, d'Alicia Puleo:
<https://www.youtube.com/watch?v=hPJapCe1dkA>
- Vídeo de Celia Amorós sobre filosofia i feminisme:
<https://www.youtube.com/watch?v=cKnNhHqQhHQ>
- Vídeo d'Amelia Valcárcel sobre «Sexo y Filosofía»:
<https://www.youtube.com/watch?v=SQfAf-GNkLQ>
- Vídeo documental en anglès subtítulat en castellà sobre el moviment feminista:
https://www.youtube.com/watch?v=Y6SOp3_k_ug&list=PLZGJghrXRDsel-XwbzbMsPitRDXJ3tlB8f
- Vídeo sobre la trajectòria de la filòsofa Celia Amorós «Celia Amorós, maestra de pensamiento». Ens documenta la vida, obra i pensament de la filòsofa feminista més important a l'estat espanyol. Mostra tant com la filosofia ha exclòs a les dones com les possibilitats de transgredir aquest ordenament filosòfic patriarcal.
<https://www.youtube.com/watch?v=cKnNhHqQhHQ&feature=youtu.be>

Blocs i webs sobre dones i filosofia

<https://beingawomaninphilosophy.wordpress.com/>

Blog participatiu dedicat a arregar observacions curtes enviades per lectors i lectores sobre experiències de dones en filosofia.

<https://feministphilosophers.wordpress.com/>

Blog participatiu de filòsofes i filòsofs feministes que tenen com objectiu mantenir-se alerta sobre fets, publicacions, events, experiències... relacionats amb el pensament filosòfic des de la perspectiva de gènere.

<https://www.philosophytalk.org/shows/gender>

Philosophy Talk és una web que pretén identificar i qüestionar assumpcions i formes de pensar d'altres maneres. Està dedicat al pensament que es posiciona de forma crítica amb els canons filosòfics. És un recurs que prioritàriament incorpora àudios, com el que té sobre la qüestió del gènere.

Filosofía & co: <https://blogs.herdereditorial.com/filco/>

Web general de filosofia que té una mirada des de la perspectiva de gènere a la història de la filosofia.

Xarxes socials

#lasMujeresTambiénPiensan: <https://www.youtube.com/user/REFredespanfilosofia>

Campanya de la «Red Española de Filosofía» contra la invisibilització de les dones en la filosofia. A l'enllaç de youtube es poden veure diferents vídeos curts que ens parlen de diferents filòsofes del passat i del present. Es pot veure més informació i més actualitzada d'aquesta campanya a twitter: #lasMujeresTambiénPiensan

Filosofía & co: <https://blogs.herdereditorial.com/filco/>

Bloc molt interessant i molt sortit amb eines per poder iniciar la transformació de la filosofia cap a la des-patriarcalització. A twitter: #Filosofía & Co.

RedespañolaFilosofía: Twitter: @REF_Filosofia

La Xarxa Espanyola de Filosofia (REF) coordina a les associacions, fundacions i centres docents i d'investigació relacionats amb la professió filosòfica.

Facebook: SOFIA. Sociedad de Filosofía Aplicada: <https://www.facebook.com/Sociedadefilosofiaplicada/posts/1666066686801915>

Perfil de Facebook que pretén examinar les possibilitats d'una raó crítica que no caiga en el masclisme i les exclusions de la filosofia patriarcal.

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

La recerca sensible al gènere en l'àmbit de la filosofia ha d'integrar la perspectiva de gènere, amb els coneixements i tècniques concretes que això suposa, com desfer-se de la idea que hi ha una visió neutral i universal. L'objectiu de la recerca en la filosofia és aconseguir una explicació i interpretació dels fenòmens humanístics que ens ajude a comprendre la complexitat de l'ésser humà i del món que crea i l'envolta. Aquesta complexitat és deu no sols a la diversitat humana sinó també a les peculiaritats que cada moment històric, cada cultura, cada grup humà i, fins i tot, cada individu mostra.

Per què es especialment rellevant la perspectiva de gènere en el TFG i el TFM? En primer lloc, per veure com al llarg dels estudis de grau o postgrau s'han madurat els continguts curriculars de les diferents assignatures filosòfiques en harmonia amb la perspectiva de gènere. I, en segon lloc, perquè el TFG i el TFM suposen una experiència nova (tant per al professorat com l'alumnat). Per a l'alumnat suposa el primer treball d'investigació que haurà de defensar públicament. Tot i que de forma tutoritzada, se li exigeix una capacitat autònoma a l'hora de dur a terme la recerca. En aquest sentit, TFG i TFM mostren àmplies possibilitats per incorporar la perspectiva de gènere. El professorat haurà de ser sensible en el moment de proposar temàtiques i donar suport a les eleccions de l'alumnat al fet diferenciador que suposa introduir la perspectiva de gènere. Aquesta perspectiva no s'ha d'introduir com un apartat al final del treball, on s'afegeixen algunes autors d'exemple o s'indique la importància de tenir en compte la perspectiva de gènere. Cal que la perspectiva de gènere hi siga des del principi i que impregne de forma transversal les diferents fases de la recerca.

Per fer recerca sensible al gènere s'ha de canviar la mirada que normalment els manuals de filosofia ens donen respecte què és la filosofia. S'han de canviar, així mateix, els criteris, la percepció de la realitat, i, per tant, les possibilitats d'actuar-hi per transformar-la. Hem de tenir en compte que el TFG o el TFM no són mers productes, són tot un procés d'aprenentatge, que en el cas de les matèries filosòfiques ha de conduir a una formació investigadora que vaja als orígens d'allò que estem cercant. I, a més, ho ha de fer de forma crítica. És a dir, la recerca filosòfica no pot ser una mera descripció, ha de ser reflexiva i crítica. Això demanda tenir una vocació trencadora, que s'aparte de models establerts que repeteixen comportaments d'invisibilització, negació o minorització de coneixements. Per això, ni voluntàriament ni involuntàriament, ni conscientment ni inconscientment, les persones que investiguen a les àrees filosòfiques poden permetre's l'oblit del

compromís ètic amb la igualtat i la justícia. I les pràctiques sexistes en el coneixement filosòfic, tan habituals en altres èpoques, no poden tenir lloc a l'educació, ni a la formació ni a la recerca.

El professorat que tutoritza un treball haurà de ser sensible a la perspectiva de gènere per poder ajudar l'alumnat en la recerca filosòfica. La discriminació de gènere afecta creences molt profundes i pràctiques quotidianes summament arraigades. Per aquest motiu, es requereix tant convicció com subtileza per introduir-lo en el procés d'ensenyança-aprenentatge. L'àmbit filosòfic, entès normalment com un àmbit aliè als prejudicis, n'està ple, sobretot en relació al sexe/gènere. Serà, per tant important que el professorat tinga cura en el procés de tutoritzar el seu alumnat en la recerca. És aconsellable que les temàtiques proposades i elegides per l'alumnat per fer recerca siguin convenientment revisades o assessorades pel professorat per tal de no caure en repeticions acrítiques dels prejudicis de sexe/gènere. També és important evitar d'alguna manera que siguin les dones estudiants les que acaben fent quasi en exclusiva la recerca al voltant d'aspectes de gènere o que en les seues recerques integren la perspectiva de gènere. El professorat haurà de motivar a tots, homes i dones, a fer recerca des de la perspectiva de gènere. És ineludible, en aquest sentit, incentivar la introducció de la perspectiva de gènere en tots els àmbits filosòfics, no sols en aquelles matèries més sensibles al gènere.

A mode d'exemple pràctic, es pot seguir el *checklist* dissenyat per la Unió Europea per ajudar a incorporar la perspectiva de gènere a la investigació.¹ Adaptant els seus suggeriments a la filosofia serà important assegurar-nos de formar grups investigadors amb un balanç de dones i homes, no sols quantitativament, sinó també respecte dels llocs de responsabilitat i lideratge. La disciplina filosòfica encara és una disciplina prou masculina, no sols perquè hi ha més homes que professionalment s'hi dediquen, sinó perquè els llocs de poder i responsabilitat estan copats per homes. Aquest aspecte és clar si observem la professió docent, però resulta manifestament evident quan ens fixem en la investigació a les universitats i als instituts de recerca.

Quant a les temàtiques a treballar i projectes a desenvolupar, haurem de tenir en compte que no sols tractarem d'incorporar les veus de les dones que s'han silenciada a la filosofia, sinó també d'integrar conceptes i temàtiques que s'han rebutjat per considerar-se femenines. Així, no sols és important recuperar les veus de dones

1 European Commission (2009). *Toolkit Gender in EU-funded research. Yellow Window – Directorate-general for research*: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c17a4eba-49ab-40f1-bb7b-bb6faaf8dec8/language-en>

filòsofes, com ja s'ha anat fent al llarg de les últimes dècades, sinó també d'incorporar preocupacions i conceptes que han estat minoritzats per no ser «prou» filosòfics. Pensem, per exemple en la cura o la sexualitat, pels que la filosofia no ha mostrat interès fins a molt recentment. Les propostes de recerca hauran d'incorporar així alertes en cadascuna de les fases (proposta, investigació i disseminació) per tal d'assegurar una correcta introducció de la perspectiva de gènere.

Quan recollim dades i experiències serà important desagregar-les segons les variables identitàries de sexe/gènere, sexualitat, ètnia, cultura, classe, etc. per tal d'incorporar al màxim una representació tan diversa com la mateixa realitat que estem tractant. Si bé la recerca filosòfica enfoca normalment qüestions relatives a la humanitat en general, com la llibertat, la justícia, el coneixement o els valors ètics és indubtable que aquestes nocions estan impregnades de fets diferencials que marquen de manera inequívoca el que pensem sobre els mateixos conceptes. Així, cercar teories sobre la llibertat implica no sols recollir el pensament i teories sobre el concepte, sinó interrogar-se sobre qui és el subjecte ideal sobre el que es plantegen aquestes teories.

07. EINES DE CONSULTA

7.1. Webgrafia

- Gender & Education Association (GEA), pàgina de l'associació més important a nivell internacional sobre educació i gènere (per a totes les disciplines educatives)
<http://www.genderandeducation.com>
- Gènere i filosofia
<http://uhv.upce.cz/en/formulation-of-gender-in-philosophy/>
- Perspectiva de género, de la reflexió a la acció pedagògica
<http://pedagogia.mx/perspectiva-genero/>
- Organización de los Estados Iberoamericanos para la Educación, la Ciencia y la Cultura
http://www.oei.es/historico/genero/documentos_docentes.htm
- InteRed Pedagogía de los cuidados (Arantza Campos, UPV)
<https://www.youtube.com/watch?v=bYZLIZW90FI>
- Feminismo y Educación Popular. Pañuelos en Rebeldía
<https://www.youtube.com/watch?v=Hltml0tHK7w>
- Projecte VOX
<http://projectvox.org/about-the-project/>
- Societat de dones en filosofia
<https://feministphilosophers.wordpress.com/>
<http://www.women-philosophy.org/>

7.2. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere

- Filosofies del Gènere (Universitat Jaume I)
<http://ujiapps.uji.es/sia/rest/publicacion/2017/estudio/216/asignatura/HU1046/actividades>

- Filosofía, Emancipación y Género (Universidad de Alcalá)
https://portal.uah.es/portal/page/portal/epd2_asignaturas/asig252020/informacion_academica
- Educar en Igualdad de Género (Universitat d'Alacant)
<https://cvnet.cpd.ua.es/Guia-Docente/GuiaDocente/Index?wCodEst=C252&wcodasi=17803&wlengua=es&scaca=2017-18>
- Filosofía, género e igualdad (Universidad de Murcia)
<https://aulavirtual.um.es/umugdocente/tool/htmlprint/guia/RmzSj8RB-jWjksezDvDfENFidEd1846zDaNb6oSntsvNbszYie18>
- Antropología y filosofía del género (Universidad de Santiago de Compostela)
<http://www.usc.es/es/centros/filosofia/materia.html?materia=95744>
- Pensamiento feminista (Universidad de Sevilla)
http://www.us.es/estudios/grados/plan_160/asignatura_1600030
- Textos y problemas de la filosofía feminista (Universidad de Zaragoza)
http://titulaciones.unizar.es/guias16/25535_es.pdf
- Teoría y crítica feminista (Universidad Complutense de Madrid)
<https://www.ucm.es/estudios/grado-filosofia-plan-801332>
- Pensamiento ético Feminista (Universidad de La Laguna)
<https://e-guia.ull.es/filosofia/query.php?codigo=269100905>
- Género y Filosofía (King's College London)
<https://www.kcl.ac.uk/artshums/depts/philosophy/modules/level6/6a-anb039.aspx>

08. PER A APROFUNDIR

8.1. Bibliografia de referència

- ABAD, Itziar (2012). «¿Para qué una escuela de empoderamiento?», a *Pikara*. Recuperat de <http://www.pikaramagazine.com/2012/10/para-que-una-escuela-deempoderamientodialogo-entre-elena-simon-y-marcela-lagarde-en-y-lu-ego-direis-quesomos-cinco-o-seis/>
- ALANEN, Lilli i WITT, Charlotte, eds. (2004). *Feminist Reflections on the History of Philosophy*. Dordrecht/Boston: Kluwer Academic Publishers.
- ALCOFF, Linda Martin (2003). *Singing in the Fire: Stories of Women in Philosophy*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- ALONSO, Graciela; DÍAZ, Raúl et al. (2002). *Hacia una pedagogía de las experiencias de las mujeres*. Buenos Aires: Miño y Dávila editores.
- AMORÓS, Celia (1985). *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Anthropos.
- AMORÓS, Celia (1990). «El feminismo, senda no transitada de la Ilustración», *Isegoría* 1. Madrid, Instituto de Filosofía, CSIC.
- AMORÓS, Celia (1992). «Notas para una teoría nominalista del patriarcado», *Asparkía* 1. Castellón, Seminario de Investigación Feminista, Universitat Jaume I.
- AMORÓS, Celia (1997). *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*. Madrid: Cátedra.
- AMORÓS, Celia, ed. (2000). *Feminismo y Filosofía*. Madrid: Síntesis.
- AMORÓS, Celia i DE MIGUEL, Ana (2005). *Teoría Feminista: de la Ilustración a la globalización*. Madrid: Minerva Ediciones.
- ANTONY, Louise (2012). «Different Voices or Perfect Storm: Why Are There So Few Women in Philosophy?». *Journal of Social Philosophy* 43 (3): 227-255.
- ARENDRT, Hannah (1995). *De la historia a la acción*. Barcelona: Paidós.
- BEAUVOIR, Simone de (1999). *El Segundo sexo*. Madrid: Cátedra.
- BIRULÉS, Fina, ed. (1992). *Filosofía y Género. Identidades Femeninas*. Pamplona: Palmiela.

- DEUTSCHER, Penelope (1997). *Yielding Gender: Feminism, Deconstruction and the History of Philosophy*. London/New York: Routledge.
- EIGE, EUROPEAN INSTITUTE FOR GENDER EQUALITY (2016). *Gender Equality Glossary and Thesaurus*: <http://eige.europa.eu/rdc/thesaurus>
- FENNELL, Shailaja i ARNOT, Madeleine (2009). «Decentralizing hegemonic gender theory: the implications for educational research». *RECOUP Working paper nº 21*, Development Studies and Faculty of Education: University of Cambridge.
- FRICKER, Miranda i HORNSBY, Jennifer, eds. (2000). *Feminism in Philosophy*. Cambridge University Press.
- FUNDACIÓN MUJERES (2006). *Mujeres y hombres por la igualdad. Guía de sensibilización y formación en igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres*. Madrid: Instituto de la Mujer. Recuperat de <https://www.usc.es/export/sites/default/gl/servizos/oix/des%20cargas/guia-sensibilizacion.pdf>
- GAML, Mohamed (2015). *Reflexiones y propuestas para introducir la filosofía feminista en los estudios pre-universitarios*, Tesis de máster, Universidad de Oviedo. Reuperat de: http://digibuo.uniovi.es/dspace/bitstream/10651/33988/3/TFM_Galm.pdf
- GATENS, Moira (1991). *Feminism and Philosophy: Perspectives on Difference and Equality*. Indiana University Press.
- GORE, Jennifer M. (1992). «La ética foucaultiana y la pedagogía feminista». *Revista de Educación* 297: 155-178.
- HASLANGER, Sally (2008). «Changing the Ideology and Culture of Philosophy: Not by Reason (Alone)». *Hypatia* 23 (2): 201-223.
- HASLANGER, Sally (2011). «Are We Breaking the Ivory Ceiling?». *Philosophical Studies* 156 (1): 33-63.
- HOOBS, Bell (1994). *Teaching to Transgress. Education as the Practice of Freedom*. New York/Londres, Routledge.
- KITTAY, Eva Feder i ALCOFF, Linda Martín (2007), «Introduction: Defining Feminist Philosophy» in *The Blackwell Guide to Feminist Philosophy*. Blackwell Publishing, pp. 1-16.
- KOURANY, Janet A., ed. (1998). *Philosophy in a Feminist Voice. Critiques and Reconstructions*. Princeton: Princeton University Press.

- KOURANY, Janet A. ed. (1998) *Philosophy in a Feminist Voice: Critiques and Reconstructions*. Princeton: Princeton University Press.
- KOURANY, Janet A (2010). «How Do Women Fare in Philosophy Journals? An Introduction.» *APA Newsletter on Feminism and Philosophy* 10 (1): 4-24.
- KOROL, Claudia, coord. (2007). *Hacia una pedagogía feminista. Géneros y educación popular. Pañuelos en Rebeldía Colección Cuadernos de Educación Popular*. Buenos Aires: El Colectivo, América Libre.
- LLOYD, Genevieve (1984). *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy*. London: Methuen.
- LLOYD, Genevieve, ed. (2002). *Feminism and History of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- LUKE, Carmen, comp. (1996). *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*. Madrid: Morata.
- MARTÍNEZ MARTÍN, Irene (2016). «Construcción de una pedagogía feminista para una ciudadanía transformadora y contra-hegemónica». *Foro de Educación* 14 (20): 129-151.
- MOLINA PETIT, Cristina (1994). *Dialéctica feminista de la Ilustración*. Barcelona: Anthropos.
- OKIN, Susan Moller (1979). *Women in Western Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- PATEMAN, Carole (1995). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- PULEO, Alicia (2000). *Filosofía, Género y Pensamiento Crítico*. Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones.
- REVERTER-BAÑÓN, Sonia (2003). «La perspectiva de género en la filosofía», *Feminismo/s*, Universtat d'Alacant, n.1: 33-50.
- RÍOS, Maribel (2015). «Pedagogía feminista para la equidad y el buen trato». *Revista Internacional de Ciencias Sociales y Humanidades* 25 (2): 123-143.
- SHACKELFORD, Jean (1992). «Feminist Pedagogy», *AEA Papers and Proceedings* 82 (2): 570-576.
- SIMÓN, María Elena (2011). *Igualdad también se aprende. Cuestión de coeducación*. Madrid: Narcea.

- SOSA, Boaventura (2010). *Descolonizar el saber, reinventar el poder*. Uruguay: Trilce .
- SPADARO, María Cristina i FEMENÍAS, María Luisa, comp. (2012). *Enseñar filosofía, hoy*. La Plata: Edulp. (Biblioteca crítica de feminismos y género). Recuperat de: <http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/libros/pm.417/pm.417.pdf>
- SUAREZ NAVAZ, Liliana i HERNÁNDEZ, Rosalva A., eds. (2008). *Descolonizando el feminismo: teorías y prácticas desde los márgenes*. Madrid: Cátedra.
- TAPIA, Georgina Aimé (2009): «Edith Stein y Simone de Beauvoir: filosofía, feminismo y experiencia vivida», *Investigaciones feministas*, Vol. 0, 137-150.
- TARVER, Erin C. (2013). «The Dismissal of Feminist Philosophy and Hostility to Women in the Profession», *APA Newsletter on Feminism and Philosophy* 12 (2): 8-11.
- TOMMASI, Wanda (2002). *Filósofos y mujeres*. Madrid: Narcea Ediciones.
- TOZZI, Michel (2007). «Sobre la didáctica del aprendizaje del filosofar». *Diálogo filosófico* 68: 207-215.
- TOZZI, Michel (2008). *Pensar por sí mismo. Iniciación a la pedagogía de filosofía*. Madrid: Editorial Popular.
- TUANA, Nancy (1992). *Woman and the History of Philosophy*. New York: Paragon Press.
- TUANA, Nancy (2006). “The Speculum Of Ignorance”. *Hypatia* 21(3): 1-19.
- VALCÁRCEL, Amelia (1991). *Sexo y Filosofía*. Madrid: Anthropos.
- VALCÁRCEL, Amelia (1993). *Del miedo a la Igualdad*. Madrid: Crítica.
- VALCÁRCEL, Amelia (1997). *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra.
- WAITHE, Mary Ellen, ed. (1987–1991) *A History of Women Philosophers* (Volumes 1–3), Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.
- WARNOCH, Mary, ed. (1996). *Women Philosophers*. London: J.M. Dent.
- WITT, Charlotte (2006). «Feminist Interpretations of the Philosophical Canon». *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 31 (2): 537–552.

Xarxa Vives d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU
Universitat d'Alacant
Universitat d'Andorra
Universitat Autònoma de Barcelona
Universitat de Barcelona
Universitat CEU Cardenal Herrera
Universitat de Girona
Universitat de les Illes Balears
Universitat Internacional de Catalunya
Universitat Jaume I
Universitat de Lleida
Universitat Miguel Hernández d'Elx
Universitat Oberta de Catalunya
Universitat de Perpinyà Via Domitia
Universitat Politècnica de Catalunya
Universitat Politècnica de València
Universitat Pompeu Fabra
Universitat Ramon Llull
Universitat Rovira i Virgili
Universitat de Sàsser
Universitat de València
Universitat de Vic · Universitat
Central de Catalunya